

ՀԱՅԿ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու,

Հայաստանի պատմության թանգարան

«ՍԱՍՈՒՆՅԻ ՂԱՎԻԹ» ՏԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱՍՅԱԼ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Սառազին համաշխարհային պատերազմից հետո ռազմական վերլուծաբաններն սկսեցին զարգացնել այն տեսությունը, որ ապագա պատերազմներում վճռական դեր են խաղալու տանկային զորքերը: Քանզի հենց հրասայլերի կիրառմամբ էին իրականացվելու հակառակորդի աստիճանական-սանդղաձև (echeloned) պաշտպանական գծերը («Մաժինոյի գիծը»՝ Ֆրանսիայում, «Մաններհայմի գիծը»՝ Ֆինլանդիայում, «Մոլոտովի գիծը»՝ ԽՍՀՄ-ում): Այս նոր տեսության հիմնադիրը դարձավ բրիտանական բանակի գեներալ-մայոր եւ նշանավոր ռազմական տեսաբան Ջոն Ֆուլլերը՝ իր «Տանկերը Մեծ պատերազմում. 1914—1918 թթ.» հայտնի աշխատությունը¹:

Կարճ ժամանակ անց այս նոր տեսությունը զարգացավ Ֆրանսիայում (բրիգադի գեներալ Շառլ դը Գոլ), Գերմանիայում (գեներալ-գնդապետ Հայնց Գուդերիան), ԽՍՀՄ-ում (Խորհրդային Միության մարշալ Միխայիլ Տուխաչևսկի):

Այս նոր զարգացող տեսությունը գործնականում իրեն արդարացրեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմում (1939—1945 թթ.) եւ մասնավորապես դրա գլխավոր փուլ հանդիսացող Խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմում (1941—1945 թթ.): Այս պատերազմում իրենց ուրույն խոսքն ասացին Կարմիր բանակի տանկային զորամիավորումներն ու տանկային շարասյուները, որոնցից մեկը Ս. էջմիածնի ջանքերով ստեղծված «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունն էր:

¹ Տես J. FULLER, Tanks in the Great War: 1914—1918, New York, 1920. տես նաև նույնի ուսերեն թարգմանությունը՝ Дж. Фуллер, Танки в Великой войне. 1914—1918 гг., пер. с англ., под ред. Новицкого, Москва, 1923:

Հայրենական մեծ պատերազմի ողջ ընթացքում Հայ Առաքելական Եկեղեցին եռանդուն մասնակցություն ունեցավ հայրենիքի պաշտպանության գործին:

Մասնավորապես առաջին օրերին՝ 1941 թ. հուլիսի 5-ին, Ս. Էջմիածնի գերագույն հոգեւոր խորհուրդը (ստորագրութեամբ խորհրդի նախագահ Ամենայն Հայոց Հայրապետության տեղապահ Գեւորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանի², խորհրդի անդամներ Արսեն արք. Ղլտչյանի, բժիշկ Հայկ Եղիազարյանի, իրավաբան Պետրոս Հովհաննիսյանի) հանդես եկավ կոչով:

Այն հորդորում էր ողջ հայությունը սատար կանգնել վտանգի ենթարկված հայրենիքին, իսկ թեմերին՝ «Պատարագ մատուցանել, յետ Պատարագի մաղթանք կատարել քաջամարտիկ Կարմիր բանակի յաղթութեան համար եւ գրութեանս իմաստով յորդորական խօսք արտասանել»³:

Պատերազմի ամենավճռական ժամանակահատվածում՝ 1942 թ. վերջ—1943 թ. սկիզբ, Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին նախաձեռնում է «Դմիտրի Դոնսկոյ» տանկային շարասյան կառուցումը: Պատրիարքական տեղապահ Միտրոպոլիտ Սերգիին⁴ 1942 թ. դեկտեմբերի 30-ին դիմում է հոգեւորականներին ու հավատացյալներին՝ կոչ անելով միջոցներ հավաքել այդ նպատակով, իսկ արդեն 1943 թ. հունվարի 5-ին ստանում է ԽՍՀՄ ղեկա-

² Գեւորգ Չորեքչյան (1869—1954 թթ.): Ծնվել է 1869 թ. նոյեմբերի 2-ին Նոր Նախիչևանում: 1879 թ. ընդունվել է 1889 թ. ավարտել է Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանը: Սովորել է Լայպցիգի կոնսերվատորիայում: Ստացել է վարդապետական շորս աստիճանները: Եղել է Մեծ եղեռնից փրկված «Եղբայրական օգնություն» կոմիտեի նախագահ (1916 թ.): 1916 թ. նշանակվել է Սինոդի անդամ, իսկ 1917 թ. նրան շնորհվել է եպիսկոպոսի աստիճան: 1922—1927 թթ. եղել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ: 1927 թ. ընտրվել է Գերագույն հոգեւոր խորհրդի անդամ: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Նորեն Ա. Մուրադբեկյանի եղբորական մահից (1938 թվականի ապրիլի 6-ին) անմիջապես հետո՝ 1938 թ. ապրիլի 10-ից, ստանձնել է Հայ Եկեղեցու գործերի ղեկավարումը: 1941 թ. ապրիլին Ազգային-եկեղեցական ժողովում ընտրվել է կաթողիկոսական տեղապահ: 1945 թ. հունիսի 19—22-ը Մայր Աթոռում հրավիրված Ազգային-եկեղեցական ժողովը նրան ընտրում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս, եւ նա գահակալում է Գեւորգ Զ. անունով (1945—1954 թթ.): Մահացել է 1954 թ. մայիսի 9-ին Էջմիածնում: Նրա մասին մանրամասն տես «Հայ եկեղեցու հանրագիտարան. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները», պրակ Ա., պատասխանատու խմբագիր՝ Պետրոս Հովհաննիսյան, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 43—45:

³ Կոչը տես «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1938—1955 թթ.)», «Գեւորգ Զ. Չորեքչեան՝ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», գր. Զ., կազմեց Սամբրո Բեհբուզեանը, Երեւան, 1999, էջ 123—124:

⁴ Սերգի (Իվան Նիկողաեւիչ Ստրագորոդսկի, 1867—1944 թթ.): 1937 թ. հունվարի 1-ից վարել է Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու պատրիարքական տեղապահի պաշտոնը, իսկ 1943 թ. սեպտեմբերի 12-ին ընտրվել է Մոսկվայի եւ համայն Ռուսիո պատրիարք:

վար Իոսիֆ Ստալինի շնորհակալական հեռագիրը⁵: Կարճ ժամանակ անց Ի. Ստալինի հրահանգով ԽՍՀՄ պետբանկում բացվում է հաշվեհամար՝ դրամական փոխանցումներ եւ նվիրատվություններ կատարելու նպատակով:

Արդեն 1943 թ. հունվարին Գեորգ արք. Չորեքչյանը «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կառուցման հիմնադրամի համար ԽՍՀՄ պետական բանկում հատուկ հաշիվ բացելու խնդրանքով դիմեց Ի. Ստալինին, ինչին ի պատասխան՝ նույն թվականի հունվարի 26-ին վերջինս հեռագրում է. «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղապահ Գ. արքեպիսկոպոս Չորեքչյանին. խնդրում եմ իմ ողջույնը եւ կարմիր բանակի շնորհակալությունը հայտնել հավատացյալ հայերին ու էջմիածնի կաթողիկոսարանի հոգեւորականությունը, որ միջոցներ է մուծել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն կառուցելու համար: ԽՍՀՄ պետբանկում հատուկ հաշիվ բանալու համար ցուցում է տրված: Ի. Ստալին⁶»

Մինչ այդ՝ դեռեւս 1942 թ. վերջին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը հայրենիքի պաշտպանության կարիքների համար նվիրաբերել էր պատմական եւ հնագիտական արժեք չներկայացնող արծաթեղեն եւ պղնձեղեն⁷: Արդեն 1943 թ. հունվարին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն կառուցելու հիմնադրամին է հանձնում 800 000 խորհրդային ռուբլի արժողությամբ ոսկուց ու ադամանդից պատրաստված թանկարժեք իրեր եւ զարդեր, 1000 բրիտանական ֆունտ սթեռլինգ եւ 50 000 խորհրդային ռուբլի գումար: Նշված փոխանցումներն ընդունելու նպատակով 1943 թ. հունվարի 25-ին կազմվում է հանձնման ընդունման փաստաթուղթ (ակտ), որի տակ իրենց ստորագրությունն են դնում ԽՍՀՄ պետբանկի հայկական հանրապետական գրասենյակի կառավարիչ Ս. Բատուրինը, նույն բանկի քաղաքային վարչության գլխավոր հաշվապահ Ա. Մարգարյանը, գլխավոր գանձապահին առընթեր ավագ տեսուչ Ի. Տիվչելը, «Յուվիլերտորգ»-ի ներկայացուցիչ Ն. Կոչոյանը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գեորգ արք. Չորեքչյանը⁸:

⁵ Տե՛ս Մ. Սվիրին, *Стальной кулак Сталина. История Советского танка 1943—1955*, Москва, 2006, էջ 190:

⁶ Ա. ՏԵՐՁԱՆՅԱՆ, *Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածնի գործունեությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939—1945 թթ.)*, Երեւան, 2010, էջ 40:

⁷ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 454, ց. 1, գ. 147, թ. 2:

⁸ *Փաստաթուղթը տե՛ս* «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)». Сборник документов и материалов. Сост.: В. А. Мурадян и др.; Редкол.: А. О. Арутюнян (отв. ред.) и др. Ереван, 1975, էջ 713:

1943 թ. փետրվարի 21-ին Գեւորգ արք. Զորեքչյանը հանդես եկավ նոր կոչով⁹, որը լայն արձագանք գտավ սփյուռքահայույթյան շրջանում: Արդյունքում՝ առաջադեմ կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ 1943 թ. մարտի 7-ին Նյու Յորքում տեղի ունեցավ հայկական գաղութի ներկայացուցիչների հանրահավաք, որտեղ ընտրվեց «Սասունցի Դավիթ» հիմնադրամի համար միջոցներ հանգանակող կոմիտե¹⁰: Հանգանակությանն իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև Հարավային Ամերիկայի, Իրանի, Կիպրոսի, Հորդանանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Եթովպիայի, Եգիպտոսի եւ այլ երկրների հայերը: 1943 թ. մայիսի 4-ին Կալիֆոռնիայի հայոց թեմական առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոս Գալֆայանի¹¹ նախագահությամբ հրապարակվեց «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան հիմնադրամի Կալիֆոռնիայի գործադիր մարմնի կոչը. «Ուրախ ենք յայտարարելու, որ Միացեալ Նահանգաց մէջ սկսած է արդէն համազգային հանգանակութիւն մը: Գալիֆորնիոյ Հայոց առաջնորդարանն ալ՝ անսալով էջմիածնի կաթողիկոսարանի հրահանգներուն՝ ձեռնարկած է հանգանակութեան՝ Գալիֆորնիոյ վիճակին մէջ, գործակցութեամբ հայ կազմակերպութիւններու»¹²:

1943 թ. օգոստոսի 15-ին ԽՍՀՄ տանկային արդյունաբերության ժողովրդական կոմիսար Վյաչեսլավ Մալիշեւին¹³ ուղղված գրությամբ Գ. արք. Զորեքչյանը հայտնում է, որ էջմիածնի գերագույն հոգեւոր

⁹ Կոչը տե՛ս «Վաւերագրեր», էջ 178–179:

¹⁰ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, Երեւան, 1984, էջ 204:

¹¹ Մամբրե Գալֆայան (1893–1961): Մնվել է 1893 թ. փետրվարին Զմյուռնիայում: 1920 թ. ընդունվել է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբ վանքի Ժառանգավորաց վարժարանը: Երուսաղեմի Եղիշե պատրիարք Դուրյանը 1923 թ. ձեռնադրում է նրան կուսակրոն քահանա: 1927 թ. ստանում է վարդապետության աստիճան, իսկ 1932 թ.՝ ծայրագույն վարդապետության աստիճան: 1933–1939 թթ. եղել է ԱՄՆ հայոց արեւելյան թեմի տեղապահ: 1935 թ. Խորեն Ա. կաթողիկոսը Մամբրե վարդապետին ձեռնադրում է եպիսկոպոս եւ արժանանում «Գրիգոր Լուսավորիչ» առաջին կարգի շքանշանի: Ավելի ուշ ձեռնադրվում է արքեպիսկոպոս: 1942–1946 թթ. եղել է Կալիֆոռնիայի հայոց թեմական առաջնորդ: 1954–1958 թթ. եղել է ԱՄՆ հայոց արեւելյան թեմի առաջնորդ: Մահացել է 1961 թ. հուլիսի 17-ին Մայամիում (Ֆլորիդա նահանգ, ԱՄՆ):

¹² Կոչը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3578, թ. 6–7:

¹³ Վյաչեսլավ Ալեքսանդրովիչ Մալիշեւ (1902–1957 թթ.): Խորհրդային պետական գործիչ, ճարտարագետ-կերտող (engineer-constructer): Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս (1944 թ.): Ինժեներատանկային զորքերի գեներալ-գնդապետ (1945 թ.): ԽՍՀՄ տանկային արդյունաբերության հիմնադիրներից մեկը եւ ԽՍՀՄ տանկային արդյունաբերության առաջին ժողովրդական կոմիսարը, որն այդ պաշտոնը վարել է 1941–1942 եւ 1943–1945 թվականներին:

խորհրդի որոշմամբ սկսվել են «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման աշխատանքները, եւ խնդրում է ընդունել ԽՍՀՄ պետական բանկի Երեւանյան բաժանմունքում բացված հաշվեհամարին փոխանցված 800 000 խորհրդային ռուբլի արժողությամբ պլատինից ու ադամանդներից թանկարժեք իրերն ու զարդերը եւ 1000 բրիտանական ֆունտ սթերլինգ, 40 000 ԱՄՆ դոլար, 120 000 իրանական ռիալ ու 75 000 խորհրդային ռուբլի գումարը¹⁴:

Արդեն 1943 թ. սեպտեմբերի 25-ի դրությամբ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան հիմնադրամին փոխանցված գումարի չափը հասնում է 120 800 ԱՄՆ դոլարի, 15 200 բրիտանական ֆունտ սթերլինգի եւ 1 187 145 իրանական ռիալի¹⁵: Հիմնադրամի համար միջոցների հավաքումը կազմակերպելու գործում զգալի մասնակցություն ունեցավ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Աբրահամյանը, որը 1944 թ. սկզբին Գեւորգ արք. Զորեքչյանի հատուկ հանձնարարականով մեկնում է Մերձավոր Արեւելքի երկրներ, հանդիպումներ ու զրույցներ ունենում Իրանի, Եգիպտոսի, Սիրիայի, Իրաքի, Լիբանանի, Երուսաղեմի հայ գաղթօջախների ղեկավարների հետ, ինչպես նաեւ հանդես գալիս զեկուցումներով¹⁶:

Արդյունքում՝ հավաքված դրամական միջոցներով հնարավոր է լինում ստանալ 21 S-34 տանկ, ինչը թույլ է տալիս կազմելու «Սասունցի Դավիթ» տանկային 1-ին շարասյունը¹⁷: Հատկանշական է, որ շարասյունը համալրվեց ոչ թե S-34 տանկի սկզբնական տարբերակով, որի թնդանոթի տրամաչափը 76 մմ էր, այլ տանկի ձեւափոխված տարբերակով, որի թնդանոթի տրամաչափն արդեն 85 մմ էր, եւ կոչվում էր S-34—85:

1943 թ. դեկտեմբերի 4-ին Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մոտոհրաձգային զորքերի ռազմական խորհրդի անդամ, տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Նիկոլայ Բիրյուկովին¹⁸ եւ ԽՍՀՄ պաշտպանու-

¹⁴ Գրությունը տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5856, թ. 8 եւ շրջ.:

¹⁵ Տե՛ս «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)», էջ 714:

¹⁶ Տե՛ս Մ. ՍԱՀԱՅԱՆ, Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում, Երեւան, 1981, էջ 94:

¹⁷ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, էջ 204:

¹⁸ Նիկոլայ Իվանովիչ Բիրյուկով (1901—1974 թթ.): Խորհրդային ռազմական գործիչ: Կարմիր բանակի քաղաշխատող, կոմիսար: 1941 թ. օգոստոսից եղել է Կարմիր բանակի մեքենագրահատանկային վարչության ռազմական խորհրդի, իսկ 1943 թվականից՝ Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մեքենայացված զորքերի ռազմական խորհրդի անդամ:

թյան ժողովուրդին ուղղված հեռագրում Գեւորգ արք. Չորեքչյանը նշում էր. «Խնդրում եմ ճշգրիտ հայտնել, թե երբ ուղարկեմ ներկայացուցչին՝ Սասունցի Դավթի անվան [տանկային] շարասյունը զորամասին հանձնելիս ներկա լինելու համար»¹⁹:

1944 թ. սկզբին շարասյան համար արտադրված տանկերն արդեն պատրաստ էին: Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մեքենայացված զորքերի հրամանատարի տեղակալ, տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Բորիս Կորոբկովի²⁰ Գեւորգ արք. Չորեքչյանին ուղղված հեռագրում ասված էր. «1944 թ. հունվարի 29-ին հանդիսավոր պայմաններում N տանկային զորամասին հանձնվեց «Սասունցի Դավթի» անվան տանկային շարասյունը, որը կառուցված է Ձեր նախաձեռնությամբ՝ Սովետական Միության եւ արտասահմանի հայ հոգեւորականության եւ հավատացյալների միջոցներով: Ընդունելով տանկային շարասյունը՝ սպաները «Սասունցի Դավթ» տանկերի վրա երգվեցին անխնայաբար ջախջախել գերմանական զավթիչներին: Տանկային շարասյունը շարժվեց դեպի Ֆրոնտ»²¹: Հատկանշական է, որ տանկերի վրա հայերեն գլխատառերով գրված էր «Սասունցի Դավթ»²²:

Հետաքրքրական է, որ գրեթե այդ նույն ժամանակահատվածում, մի փոքր տարբերությամբ, շարք մտավ նաեւ «Դմիտրի Դոնսկոյ» տանկային շարասյունը: Վերջինս, որ նույնպես համալրված էր Տ-34—85 տանկերով, 1944 թ. մարտի 8-ին Տուլայի մարզի Գորելկի գյուղի մոտ հանձնվեց 38-րդ առանձին տանկային գնդին²³:

Ինչ վերաբերում է «Սասունցի Դավթ» տանկային շարասյանը, ապա այն հանձնվեց 119-րդ ինժեներատանկային Ելնյան գնդին: Վերջինիս հրամանատարը փոխգնդապետ Անատոլի Վոյնովսկին²⁴ էր, որն ազգու-

1942 թ. դեկտեմբերի 6-ին արժանացել է տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտի, իսկ 1944 թ. ապրիլի 24-ին՝ տանկային զորքերի գեներալ-գնդապետի կոչման:

¹⁹ Հեռագիրը տես «Վաւերագրեր», էջ 202:

²⁰ Բորիս Միխայիլովիչ Կորոբկով (1900—1971 թթ.): Խորհրդային ռազմական գործիչ: 1942 թվականից զբաղեցրել է Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մեքենայացված զորքերի հրամանատարի տեղակալի պաշտոնը: 1943 թ. հունվարի 1-ին արժանացել է տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտի, իսկ 1944 թ. ապրիլի 24-ին՝ տանկային զորքերի գեներալ-գնդապետի կոչման:

²¹ Հեռագիրը տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1944, Ա., էջ 14:

²² Տես Մ. ՍԱՀԱՎՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 95:

²³ Տես Մ. СВИРИН, նշ. աշխ., էջ 190—191:

²⁴ Անատոլի Ֆրոլովիչ Վոյնովսկի (1906/7—1984 թթ.): Խորհրդային ռազմական գործիչ: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին փոխգնդապետի կոչումով զբաղեցրել է

թյամբ ռուս էր²⁵։ Գունդը մոտ 3 ամիս հաջող մարտեր մղեց 2-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատում²⁶։ Մասնավորապես մարտ—մայիս ամիսներին գնդի կազմում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը հարձակողական գործողություններ ծավալեց Պերվոմայսկի, այնուհետև Ցասսիի (Ռումինիա) ուղղությամբ²⁷։

ՀեՍՀ ժողովմխորհին կից Հայ-լուսավորչական եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Ն. Հովհաննիսյանին ուղղված հեռագրում փոխգնդապետ Անատոլի Վոյնովսկին նշում էր, որ 10 օրում ««Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունն անցել է 200 կմ՝ ազատագրելով հարյուրավոր բնակավայրեր, ոչնչացրել հակառակորդի 16 տանկ եւ ինքնագնաց հրանոթ, տարբեր տրամաչափի 20 քարշակվող հրանոթ, 60 գնդացիր, 210 ավտոմեքենա՝ զորքերով եւ բեռներով, հակառակորդի ավելի քան 2700 զինվորի ու սպայի»²⁸։

Այս նույն ժամանակահատվածում գործնական քայլեր էին կատարվում «Սասունցի Դավիթ» 2-րդ տանկային շարասյան կազմավորման ուղղությամբ։ 1944 թ. փետրվարի 9-ին Բեյրութից «Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների ընկերության» նախագահ Հրանտ Դեկջյանը եւ քարտուղար Եփրեմ Իլեգյանը Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին (կառավարությանն) ուղղված գրությամբ հայտնում են, որ տանկային 2-րդ շարասյան կառուցման համար Հալեպում հավաքել են 24 400, իսկ Բեյրութում՝ 8000 ոսկի²⁹։

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գ. Արք. Զորեքչյանը 1944 թ. հունիսի 2-ին Ի. Ստալինին ուղարկած հեռագրում հայտնում է. «Սասունցի Դավիթ» տանկային երկրորդ շարասյուն կառուցելու համար հավաքված «գումարն այսօր 40 000 ամերիկեան (ԱՄՆ.— Հ. Ն.) դոլարից եւ 10 000 անգլիական (բրիտանական.— Հ. Ն.) ֆունտ սթերլինգից անց-

տանկային տարբեր ստորաբաժանումների հրամանատարի պաշտոնը։ Պատերազմից հետո արժանացել է գնդապետի կոչման։

²⁵ Տէս Ա. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, Միասնական շարքերում, Երեւան, 1975, էջ 465։

²⁶ Տէս Ե. ԽԱԼԵՅԱՆ, Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին (1941—1945 թթ.), Երեւան, 1975, էջ 250։

²⁷ Տէս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, էջ 204։

²⁸ ԳՆԳԱՊԵՏ ԿՈՂՈՍՈՎ, «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան անձնակազմի մարտիկները Հայրենական մեծ պատերազմում ցույց են տալիս արիության, խիզախության եւ հերոսության պանծալի օրինակ, «էջմիածին», 1944, ապրիլ—մայիս, էջ 13։

²⁹ Գրությունը տես «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)», էջ 715—716։

նում է... Թեհրանի հայութիւնից ստացել ենք հեռագրական հաղորդագրութիւն, որով յայտնում են, թէ յօգուտ տանկային շարասեան կառուցման համար հանգանակուած դրամը հասել է 1 745 000 ռիալի»³⁰: Արդեն 1944 թ. հունիսի 7-ին ստացվում է Ի. Ստալինի՝ Գեւորգ արք. Չորեքչյանին ուղղված պատասխան հեռագիրը, որտեղ գրված էր. «Խնդրում եմ հաղորդել արտասահմանի հաւատացեալ Հայութեան, որոնք դրամական միջոցներ են ներմուծել Դաւիթ Սասունցու անուան տանկային երկրորդ շարասեան կառուցման համար՝ իմ ողջոյնը եւ Կարմիր բանակի շնորհակալութիւնը»³¹:

Մի քանի օր անց՝ 1944 թ. հունիսի 12-ին, Հայ Առաքելական Եկեղեցու ԱՄՆ-ի հայկական թեմի առաջնորդ Գարեգին արք. Հովսեփյանը³² Գեւորգ արք. Չորեքչյանին ուղղված գրությամբ հայտնում է «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան հիմնադրամին 40 000 դոլար փոխանցելու մասին³³:

Ընդհանուր առմամբ՝ հանգանակության ամբողջ ընթացքում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան հիմնադրամին փոխանցված գումարը կազմեց 39 683 բրիտանական ֆունտ սթերլինգ, 841001 ԱՄՆ դոլար, 5 438 945 իրանական ռիալ, 1 598 412 խորհրդային ռուբլի, 7400 ռուսկի եւ թանկարժեք այլ իրեր³⁴:

³⁰ Հեռագիրը տես «Վաւերագրեր», էջ 220:

³¹ Հեռագիրը տես անդ, էջ 222:

³² Գարեգին Հովսեփյան (1867–1952): Ծնվել է 1867 թ. դեկտեմբերի 17-ին Ղարաբաղի Ջրաբերդ գավառի Մաղափուզ (Չարդախուլու) գյուղում: 1882 թ. ընդունվել է 1889 թ. ավարտել է էջմիածնի Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանը՝ ձեռնադրվելով կուսակրոն սարկավագ: Սովորել է Բեռլինի, Հալլեի, Լայպցիգի համալսարաններում: 1897 թ. ստացել է փրիսոփայության դոկտորի աստիճան, նույն տարվա սեպտեմբերից դասախոսել Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանում: 1898 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ: Տարբեր տարիներին եղել է ճեմարանի տեսուչ: 1905–1908 թթ. եւ 1915–1919 թթ. խմբագրել է Ս. էջմիածնի «Արարատ» ամսագիրը: 1917 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1918 թ. մայիսին մասնակցել է Սարդարապատի հերոսամարտին: Եղել է 1919 թ. մայիսին Արեքսանդրապոլում (Գյումրի) հիմնված Հայաստանի համալսարանի առաջին դասախոսներից: 1921 թ. մայիսին նշանակվել է էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի կոլեգիայի անդամ: 1927–1934 թթ. եղել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Ռուսաստանի, Ղրիմի ու Նոր Նախիջևանի, իսկ 1938–1943 թթ.՝ Ամերիկայի թեմի առաջնորդը: 1943–1952 թթ. Գարեգին Ա. անունով գահակալել է որպէս Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս: Վախճանվել է 1952 թ. հունիսի 21-ին Անթիլիասում (Լիբանան):

³³ Գրությունը տես «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)», էջ 724:

³⁴ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կառուցման համար կատարված հանգանակությունների մասին թվային աղյուսակները, որտեղ ըստ տարեթվերի

1944 թ. գարնան վերջին Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մեքենայացված զորքերի հրամանատար, զրահատանկային զորքերի մարշալ Յակով Ֆյոդորենկոն³⁵ եւ Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մեքենայացված զորքերի ռազմական խորհրդի անդամ, տանկային զորքերի գեներալ-գնդապետ Նիկոլայ Բիրյուկովը Գ. Արք. Չորեքչյանին ուղղված հեռագրում գրում են. «Հայտնում ենք Ձեզ, որ արտասահմանի հայ հավատացյալների միջոցներով «Սասունցի Դավիթ» շ-րդ տանկային շարասյունը կառուցված եւ հանձնված է տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ <Իվան> Կիրիչենկոյի³⁶ գվարդիական տանկային զորամիավորմանը: Տանկերի մի մասը համալրել են փոխգնդապետ <Անատոլի> Վոյնովսկու տանկային զորամասը, որտեղ գտնվում են «Սասունցի Դավիթ» 1-ին տանկային շարասյան տանկերը»³⁷:

1944 թ. մայիսին փոխգնդապետ Անատոլի Վոյնովսկու հրամանատարությամբ գործող 119-րդ ինժեներատանկային Ելնյան գնդին հանձնված «Սասունցի Դավիթ» տանկային շ-րդ շարասյունը բաղկացած էր 22 Տ-34—85 տանկից³⁸: Արդեն 1944 թ. մայիսի 26-ին, ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովրդական կոմիսարի³⁹ հրամանով, գունդը վերակազմավորվում է 119-րդ առանձին ինժեներատանկային Ելնյան գնդի եւ հանձնվում բանակի գեներալ (հետագայում Խորհրդային Միության մարշալ) Հովհաննես Բաղրամյանի հրամանատարությամբ մարտնչող 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատին⁴⁰: Վերջինս 1944 թ. ամռանը ներգրավվում է «Բելոռու-

ներկայացված են Ս. Էջմիածնի եւ աշխարհի տարբեր երկրների հայկական համայնքների հանգանակած դրամական միջոցները, տես Ա. ՏԵՐԶԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 61—64:

³⁵ Յակով Նիկոլաևիչ Ֆյոդորենկո (1896—1947 թթ.): Խորհրդային ռազմական գործիչ: 1941 թ. հուլիսին նշանակվել է Կարմիր բանակի զրահատանկային եւ մեքենայացված զորքերի հրամանատար, միաժամանակ 1942 թ. դեկտեմբերից մինչեւ 1943 թ. մայիսի 20-ը զբաղեցրել է ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովրդական կոմիսարի տեղակալի պաշտոնը: 1944 թ. փետրվարի 21-ին արժանացել է զրահատանկային զորքերի մարշալի կոչման:

³⁶ Իվան Ֆյոդորովիչ Կիրիչենկո (1902—1981 թթ.): Խորհրդային ռազմական գործիչ: Խորհրդային Միության հերոս (1945 թ.): 1943 թ. հունիսի 7-ին արժանացել է տանկային զորքերի գեներալ-մայորի, իսկ 1944 թ. տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտի կոչման:

³⁷ Հեռագիրը տես «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)», էջ 728:

³⁸ Տես «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, էջ 204:

³⁹ ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը 1941 թ. հուլիսի 19-ից մինչեւ 1946 թ. փետրվարի 25-ն զբաղեցնում էր Իոսիֆ Ստալինը:

⁴⁰ Տես Ե. ԽԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 250:

սական» հարձակողական ռազմագործողությունը («Բագրատիոն» ռազմագործողություն, 1944 թ. հունիսի 23 — օգոստոսի 29)⁴¹:

«Բագրատիոն» ռազմագործողության ժամանակ Առանձին ելնյան 119-րդ ինժեներատանկային գունդը մարտնչում է 51-րդ գվարդիական հրաձգային (նախկին Հայկական 76-րդ հրաձգային) դիվիզիայի⁴² առաջապահում⁴³: 1944 թ. հունիս—օգոստոս ամիսներին 6-րդ գվարդիական եւ 5-րդ գվարդիական տանկային բանակների տանկային ստորաբաժանումների հետ միասին «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը մասնակցում է Վիտեբսկի ու Պոլոցկի ազատագրմանը, Շյաուլյայի շրջանում հակառակորդի խոր էջելոնացված պաշտպանություն ճեղքմանը, մարտական գործողություններ ծավալում Պանեւեժիսի շրջանում⁴⁴:

Մասնավորապես հունիսի 23-ին Առանձին ելնյան 119-րդ ինժեներատանկային գունդը ճեղքում է Վիտեբսկից հյուսիս-արեւմուտք ընկած՝ թշնամու պաշտպանական գիծը⁴⁵: Դրան նպաստում է այն, որ գնդի հարվածային ուժի՝ «Սասունցի Դավիթ» շարասյան տանկերը հարմարեցված էին հակառակորդի ականապատ դաշտերը ոչնչացնելու համար: 1-ին

⁴¹ Ռազմագործողությունն անվանվել է ի պատիվ Բորոդինոյի ճակատամարտի հերոս, ցարական բանակի հետեւագործի գեներալ իշխան Պյոտր Բագրատիոնի անունով: Ռազմագործողության շնորհիվ ջախջախվեց գերմանական բանակի (Վերմախտի) «Կենտրոն» բանակախումբը եւ ազատագրվեցին Բելոռուսիան, Լեհաստանի արեւելյան հատվածը եւ Մերձբալթիկայի մի մասը: Ռազմագործողության մասին մանրամասն տե՛ս «Советская военная энциклопедия», т. 1, Москва, 1976, էջ 431—434:

⁴² Առանձին կովկասյան բանակի հրամանատարի 1922 թ. սեպտեմբերի 5-ի №1389 հրամանով ստեղծվում է Հայկական հրաձգային դիվիզիան (հրամանը տե՛ս «76-я армянская стрелковая краснознаменная им. К. Е. Ворошилова — 51-я гвардейская Витебская ордена Ленина дивизия 1920—1945 гг.»: Сборник документов и материалов/ Сост.: А. О. Арутюнян (Руковод. авт. кол. и ред.) и др., Ереван, 1976, էջ 26) ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահության 1935 թ. դեկտեմբերի 2-ի որոշմամբ եւ դրանից բխող ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմատի 1935 թ. դեկտեմբերի 4-ի №65 հրամանով Հայկական հրաձգային դիվիզիան վերանվանվում է Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան, իսկ նույն թվականի Անդրկովկասի ռազմական օկրուգի զորքերի հրամանատարի հրամանով՝ Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիայի (տե՛ս անդ, էջ 103—104): ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմատի 1936 թ. մայիսի 21-ի №972 հրամանով այն վերանվանվում է 76-րդ Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիայի (տե՛ս անդ, էջ 8): ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի 1942 թ. նոյեմբերի 23-ի №375 հրամանով 76-րդ հրաձգային դիվիզիան վերակազմավորվում է 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի (հրամանը տե՛ս անդ, էջ 174):

⁴³ Տե՛ս Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1944—1945 թթ.), Երեւան, 2002, էջ 51:

⁴⁴ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, էջ 204:

⁴⁵ Տե՛ս Ե. ԽԱԼԵՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 250:

Մերձբալթյան ռազմաճակատի շտաբի օպերատիվ վարչության տեղեկագրում նշված էր. «Բելոռուսիայի Պոլոցկ քաղաքի ազատագրման մարտերում 3 օրում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան անձնակազմը ոչնչացրեց հակառակորդի 19 թնդանոթ, 29 գնդացիր, 13 ականանետ, 2 նոնականետ, 14 ԴՁՕՏ, հակառակորդի ավելի քան 450 զինվորի ու սպայի, պայթեցրեց հակառակորդի 70 հակատանկային ական»⁴⁶:

Պոլոցկ քաղաքի ազատագրման համար ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1944 թ. հունիսի 23-ի հրամանագրով Առանձին ելնյան 119-րդ ինժեներատանկային գունդը պարգևատրվում է Կարմիր դրոշի շքանշանով⁴⁷:

Բելոռուսիայի ազատագրումից հետո «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը մասնակցում է Մերձբալթիկայի ազատագրմանն ու Արեւելյան Պրուսիայում գերմանական խմբավորման ջախջախման ռազմագործողությանը: Շարասյունը, մարտերով Վիտեբսկից հասնելով Բալթիկ ծով, ոչնչացրեց 3000 գերմանական զինվորի ու սպայի, 22 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, 105 թնդանոթ, 72 ականանետ, 188 գնդացիր, 74 ԴՁՕՏ, 16 ավտոմեքենա, 3 պահեստ, պայթեցրեց 250 հակատանկային ական, որպես ռազմավար առգրավեց թշնամու 3 տանկ, 47 թնդանոթ ու ականանետ, 30 գնդացիր եւ գերի վերցրեց 120 զինվորի ու սպայի⁴⁸:

1945 թ. Առանձին ելնյան 119-րդ ինժեներատանկային գունդը, որի կազմում փառահեղ մարտական ճանապարհ անցավ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը, արժանացավ գվարդիական կոչման եւ վերանվանվեց 135-րդ կարմրագրոշ առանձին տանկային գունդ⁴⁹: Գնդի տանկիստներից 200 հոգի պարգևատրվում է տարբեր շքանշաններով ու մեդալներով⁵⁰: Պարգևատրվածների թվում էին նաեւ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան անձնակազմերում մարտնչած զինվորականները, այդ թվում՝ հայազգի մարտիկները. Սարգիս Նահապետյանը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով, իսկ Միխայիլ Ստեփանյանը՝ Խիզախության համար մեդալով⁵¹:

⁴⁶ Անդ, էջ 251:

⁴⁷ Տէս անդ:

⁴⁸ Տէս Մ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 95:

⁴⁹ Տէս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, էջ 204:

⁵⁰ Տէս Ե. ԽԱԼԵՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 251:

⁵¹ Տէս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 10, էջ 204:

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կազմավորումը ոգեշնչեց իրանահայուկությանը՝ պատերազմի վերջնափուլում նախաձեռնելու մեկ այլ՝ «Գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյան» ստեղծումը: Անգամ ստեղծվեց հանգանակիչ Կենտրոնական հանձնաժողով⁵², եւ հանգանակվեց հսկայական գումար⁵³, սակայն պատերազմի հաղթական ավարտով պայմանավորված՝ նախաձեռնությունը մնաց անավարտ:

Այսպիսով՝ ամփոփելով նշենք, որ Հայրենական մեծ պատերազմում իրենց վճռական խոսքն ասացին ու հաղթանակի գործում առանցքային դեր խաղացին Կարմիր բանակի տանկային զորամիավորումներն ու տանկային շարասյուները, այդ թվում՝ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուները:

⁵² «Գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյուն» կազմավորելու նպատակով Իրանում միջոցների հավաքագրումն իրականացնելու համար 1944 թ. սեպտեմբերին ընտրվում է Կենտրոնական հանձնաժողովը, որին իր մասնակցությունն է բերում Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Կենտրոնական հանձնաժողովը, Եկեղեցու հետ համախորհուրդ, հանդես է գալիս հատուկ հայտարարությամբ, եւ Դաշնակիցների հաղթանակի համար Թեհրանի Մայր եկեղեցում մատուցվում է հանդիսավոր Ս. Պատարագ (տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1944, հուլիս—օգոստոս—սեպտեմբեր, էջ 17): Կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ է ընտրվում Ռոման Իսաելը (Սասյանը): Կենտրոնական հանձնաժողովի ամբողջական կազմը տես անդ, էջ 18:

⁵³ 1944 թ. դեկտեմբերի 22-ին ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ Սերգեյ Քավտարաձեն Կարմիր բանակի Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ, բանակի գեներալ Ալեքսեյ Անտոնովին ուղղված հեռագրում հայտնում է. «Գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյան հանգանակիչ հանձնաժողովը մինչ այս պահը հավաքել է 3,5 մլն ռուբլ: Սուլյն թ. նոյեմբերի 9-ին Թեհրան քաղաքի հայերի անունից Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանատան հյուպատոսական բաժնի վարիչ ընկեր Եմեյանովին հանձնվեց սուր՝ որպես նվեր Բանակի գեներալ Հ. Ք. Բաղրամյանին» (տես «Маршал Баграмян», сборник документов и материалов, составители А. О. Арутюнян и др., отв. редакторы Г. А. Аветисян, А. А. Фелекян, Ереван, 1997, էջ 68): Այս նպատակով ընդհանուր առմամբ Իրանում հանգանակվեց 2 367 450 ռուբլ գումար (տես Ա. ՀԱՎՈՒՅԱՆ, Իրանահայ համայնքը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939–1945), «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 2018, №126, էջ 297): 1945 թ. հունվարի 23-ին Եթովպիայի հայ համայնքի ներկայացուցիչները, նամակ ուղարկելով Ի. Ստալինին, հայտնում են, որ «Գեներալ Հ. Բաղրամյանի անվ. տանկային շարասյուն» կազմավորելու նպատակով համայնքն արդեն հավաքագրել է 20 000 արեւելաաֆրիկյան շիլլինգ գումար (տես «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)», էջ 732):

РЕЗЮМЕ

Решающую роль в Великой Отечественной войне сыграли танковые войска, в том числе танковые колонны, осуществляющие прорыв эшелонированных оборонительных линий противника.

В 1943 г. в январе по инициативе местоблюстителя Католикоса Всех Армян архиепископа Геворга Чорекчяна началось формирование танковой колонны «Давид Сасунский». В январе 1944 г. усилиями Святого Эчмиадзина и Диаспоры колонна вошла в строй.

В марте-мае того же года вела успешные бои на 2-ом Украинском, а с июня на 1-ом Прибалтийском фронтах, участвовала в освободительных боях на территории Украины, Белоруссии и Прибалтики и внесла значительный вклад в победу в Великой Отечественной войне.

SUMMARY

During the Great Patriotic War, tank troops and tank columns played a decisive role, breaking through the echeloned defensive lines of the enemy.

In January 1943, on the initiative of Archbishop Gevork Chorekchian, the formation of the tank column “David of Sassoun” began. In January 1944, the tank column was put into service by the efforts of Holy Etchmiadzin and the Diaspora.

The tank column “David of Sassoun” fought successfully in the battles of the 2nd Ukrainian front in March-May months and in the battles of the 1st Baltic front since June. The tank column participated in the liberation battles in Ukraine, Belarus and the Baltic States, and made a significant contribution to the victory in the Great Patriotic War.

